

BOLLA KÁLMÁN

Hangzásbeli változatosságok megítélése nyelvészeti-fonetikai szempontból

Autentikus nyelvész vélekedések szerint feltehetően 40 éves intervallum szükséges ahhoz, hogy egy nyelv szinkrón állapotát megismerjük, fel tudjuk térképezni, és az individuális nyelvhasználat temérdek változataiban kitapinthatassuk a konvencionális, a nyelvközösség számára elfogadott, általános érvényűvé emelt nyelvi tényeket. Kiemelten vonatkozik ez a hangjelenségekre, hisz a nyelv fonológiai részrendszere a legváltozatosabb egyéni megoldásokban realizálódik. A 40 év történéseinek a figyelemmel kísérése megenged óvatos következtetéseket a változásokat, a diakrón folyamatokat illetően is.

Szerencsére nekem is megadatott, hogy immáron több mint négy évtizede foglalkozzam anyanyelvem fonetikai kérdéseivel, s kiemelten a magyar helyesbeszéd ügyével. 1965-ben itt a bölcsészhallgatók beszédében a köznyelvtől elütő nyelvjárási jellegzetességekről számoltam be. Akkor a nyelvjárásiasság jelentette a legnagyobb tarkaságot a köznyelvi kiejtésben. Mára ez már megváltozott. A nyelvjárásiasság oly mértékben visszaszorult, hogy csak elvétve fordul elő a közbeszédben. Ez fájdalmas tény nemcsak a zárt és nyílt <e> esetében, hanem más vonatkozásban is, legfőképpen a prozódiaiban. Hangzási jegyekben a nyelvjárási beszéd fejezte ki a legtisztábban a magyar nyelv fonetikai kódját. Ma a család és az iskola mellett két irányból érvényesül erőteljes ráhatás a magyar közbeszédre: az egyik az idegen nyelvi (túlsúlyban angol), a másik a médiahatás. Ez utóbbi is erősen differenciált, jó és károsító elemekkel egyaránt. Köznyelvünk általános helyzetével, a közbeszéd állapotával más szempontból sem lehetünk elégedettek: Nekem legalábbis úgy tűnik, hogy romlott a nyelvhasználók erkölcsisége, nyelvi igényessége. A hangzásbeli tarkaság elburjánzása bizonyára összefügg a beszédmód változásával is. Egy kicsit sok lett a zavar: tudatzavar, értékzavar, kommunikációs zavar, beszédzavar, hangzavar, minek következtében nehezen értjük meg egymást.

A fonikus nyelvhasználat temérdek hangzásbeli változatosságában való eligazodáshoz nagyban hozzájárult a nyelvről vallott felfogásban bekövetkezett előrehaladás. Ebben megerősítést nyertek korábbi felismerések, de számos új megállapítás is született. A fonetikában az interdiszciplináris kutatóknak és az interlingvális egybevetéseknek köszönhetően. Én a szemléletbeli változásokat tartom a legjelentősebbnek. Ma már csacsiságnak minősül,

ha valaki a szinkrón nyelvállapot vizsgálatát nem tekintené tudományos kutatásra érdemesnek, ha valaki a fonetikát a nyelvészet segédtudományának nevezné, ha valaki az érzelemkifejezést kivenné a nyelvészet kompetenciájából. A nyelvészeti fonetikát sem lehet ma már csak az artikulációra korlátozni, mint nálunk még 40 évvel ezelőtt szokásos volt. A vizsgálatok komplexitásából ma már nem lehet kihagyni a beszédakusztikát, a percepciót, a fonológiát. A szegmentális, azaz a morfofonetika mellett polgárjogot nyert a szupraszegmentális, azaz a mondatfonetika is, és kialakulóban van a szövegfonetika stb., stb.

***

A legáltalánosabb elvont értelemben a nyelv az emberi társadalomhoz, egy adott nyelv egy nyelvközösséghez kötődik. A legelvontabb formában a nyelv sajátos kódrendszer, a világ tudati leképezésének, megismerésének, a gondolkodásnak, gondolataink, érzelmeink kifejezésének, az emberekkel való kommunikációnak nélkülözhetetlen eszköze. Köztudott, hogy a kommunikáció nyelvi jelekben kódolt információk cseréje. Minden nyelv más és más önálló kódrendszer (számos közös tulajdonsággal), melynek jellegzetességeit, optimális működtetési formáit, módját a nyelvi norma határozza meg. A norma szerinti nyelvhasználatnak különböző szintjei vannak. Az igényesebb, szabatosabb, konvencionálisan kialakított és elfogadott változatát szokás köznyelvnek, azaz közbeszédnek nevezni. Ennek fonikus sztenderdjeit, nyelvhasználati szabályait foglalja magában az ortoépia, vagyis a helyesbeszéd, melynek számos stiláris változata létezik (pl. a médiastílus, a szónoki beszéd stb.). A konvencionális közösségi nyelvhasználati szabályok egyéni felhasználásban realizálódnak. Ebben a sztenderd mellett különböző okokra (alkati, pszichikai stb.) visszavezethető egyéni sajátságok is megtalálhatók. Egyedi konkrét megnyilvánulásokban tapintható ki maga a rendszer is, ismerhető meg a nyelvi kód. (Tévedés azonban azt hinni, úgy beállítani a dolgot, hogy a rendszer az individuális sajátságokból épül fel.) A nyelvi kód három – a használathoz feltétlen szükséges – összetevőből, alkotórészből áll: a) fogalmi bázisból, azaz szemantikai összetevőből, b) operációs-szerkesztési szabályokból, azaz grammatikából és c) a realizációt vezérlő kódelemből, azaz fonetikából. A realizáció kétirányú működést jelent: jeladást (akusztikus formába öntést, pszichofiziológiai mechanizmusok) és jelérzékelést, jelátalakítást, jeltovábbítást (ezek olyan pszichoakusztikus és neurobiológiai folyamatok, amelyek révén lehetségessé válik a megértés).

A realizációs folyamatok kódja is a nyelvi norma szerint működtethető, de a működési mechanizmusokban jellegzetes eltérések lehetnek. Annak ellenére, hogy működésüket azonos vagy közel azonos biológiai „gépezet”,

„hardver” biztosítja. (Egy hasonlattal élve az orgona, mikrofon, erősítő, hangszóró azonos, de a partitúra másképpen működteti. A végtermék funkcionális értékét a partitúra adja, de a zeneszerzésnek is vannak általános normatív követelményei. A folyamat teljességéhez hozzátartozik még az orgonista és a zenét hallgató személy is.) Egy adott nyelv optimális működését biztosító fonetikai folyamatok összességében ismerhető meg – egy korábbi szakkifejezéssel élve – a nyelv artikulációs és percepciós bázisa, amely nyelvspecifikus. A nyelvészeti fonetikában a beszéd hangzásbeli változatosságának megítélése ehhez viszonyítva képzelhető el, nem pedig más nem nyelvészeti szempontból (pl. éghajlat, életritmus, táplálkozás, életkor, habitus, stb.).

***

A magyar nyelv artikulációs és percepciós normáját az alábbi fonetikai sajátosságok képezik:

- Vokalikus (magánhangzós, hangzós) nyelv. Ez olyan nyelvtipológiai sajátosság, mely a nyelvközi összehasonlításokból tűnik ki. Alapja elsődlegesen a magánhangzó–mássalhangzó arány, a magánhangzók funkcionális dominanciája a hangsorépítésben és a felismerésben.
- A beszédlégzésben külön, más nyelvekétől eltérő sajátosságokat nem állapítottak meg. Az expirációs beszédképzés szintén általános nyelvtipológiai sajátossága nyelvünknek. Nincsenek csettintett beszédhangok. A mindennapi beszédben azonban felfigyelhetünk az enervált, erőtlen artikulációra, amely összefüggésbe hozható a beszédlégzéssel. Az artikulációnak a magyarra jellemző feszességét, a markáns hangképzést, a hangerőt a megfelelő beszédlégzéssel érzük el. A beszédművelésben a helyes légzésnek érdemes több figyelmet szentelni.
- A gégefő a beszéd egyik hangforrása, melyben háromféle hangot, illetőleg beszédhangelemet képezhetünk: zár-, réshangot és zöngét. Gégezárhang sem szegmentális, sem szuprasegmentális funkcióban nem használatos. Más nyelvekben van rá példa. Nem egyértelmű az ún. laringális spiráns képzési jegyek szerinti besorolása. Minden zöngétlen mássalhangzó voltaképpen gégeréshang. Nem látom bizonyítottnak, hogy a szalagrés 10 és 30 fokos szögváltoztatással differenciálni tudna beszédhangokat. Inkább az történik, hogy a képzési helye, sőt még az artikulációja is a szomszédos magánhangzóéhoz igazodik. A zöngé a magánhangzóknak és a mássalhangzók egy jelentős csoportjának fonológiai disztinktív jegye.
- Az állkapocs mozgási sztereotípiája négyfokozatú: zárt, félig zárt, félig nyitott és nyitott. A mai nyelvhasználatban nagy változatosság ta-

pasztalható, de a tendencia a háromfokozatú felé mutat. A közbeszédben gyakran csak két fokozat: zárt és félig zárt fordul elő. Ez a norma változásához vezethet.

- Az ajakartikulációban kétfajta részformának (lapos és kerek), valamint az ajakzárnak van a nyelvi jelek hangtestének megkülönböztetésében szerepe azzal, hogy oppozíciót képez. Megfigyelhető a kerek részképzés háttérbe szorulása, s ennek rendszerkárosító veszélyei vannak.
- A nyelvtest artikulációs mozgására, a mozgássorok időzítésére jellemző, hogy a tiszta fázis és az átmeneti szakasz arányában az átmeneti szakaszok részaránya, súlya kicsi. Ez a feszes artikulációval jár együtt.
- A nyelv vízszintes irányú mozgásában két tipikus helyzetben képezünk magánhangzókat: palatális és veláris helyzetben. A közbeszédben, mindenekelőtt az előadói és médiastílusban – feltehetően a képzés következtében („*Elöl szóljon a hangod!*” – mondja a beszédtanár), majd a „szépbeszéd” utánzásaként terjed. Veláris <á> ejtése vidékiesnek minősül, pejoratív megítélést kapott. E hangzásváltozás is sérti a rendszert. A mássalhangzók képzésében is az előlképzettek vannak túlsúlyban. A faringális és glottális területen nem képezünk beszédhangokat. A mássalhangzóink a palatalizált–velarizált–faringalizált jelleg tekintetében neutrálisak.
- A mássalhangzók fonetikai minőségét elsődlegesen a zörej adja. A zárral, réssel és zár-réssel képzett zörej három csoportra osztja a mássalhangzókat: zárhangokra, réshangokra és affrikátákra. E minőség tartambeli különbségekkel jár. A rövidülés és/vagy tempógyorsulás csökkeneti közöttük a kontrasztot, s rontja a réshangok és az affrikáták felismerhetőségét. Efféle hangsorok képződnek: *jo_ettét_tetves_nézöink*.
- A zöngés és zöngétlen mássalhangzó-szembeállítás gyengülését jelenti a főleg szóvégeken ejtett ún. zöngétlen media. Nagyon elterjedt ejtészváltozat, a beszédképzés elerőtlenedését jelzi. Ezenkívül rontja a beszéd hangzósságát, vokalikus jellegét.
- Hehezetes mássalhangzók a magyar közbeszédben nem fordulnak elő, s a nyelvi kódnak sem része az aspirált minőség.
- A nyelv függőleges síkban történő helyzetváltozásaiban a nyelvi norma szerint négyféle nyelvállásban képezünk beszédhangokat: felső, középső, alsó és legalsó nyelvállással. A legalsó ma már csak elméletben van meg, a gyakorlatban ritkán lehet hallani. A vulgáris felfogás, mely a fonetikaoktatásban nagy elterjedtségnek örvend, azt tartja, hogy az állkapocsnyitás és a nyelvemelkedés teljesen szinkronban van. A beszédfiziológiai vizsgálatok ennek ellentmondanak.

- A beszédképzés időzítésében, pontosabban a hangtest szegmentális szerkezetének időtengelyén a közel-azonos szegmentumok kétféle időtartamban (viszonyértékben) realizálódnak: rövid és hosszú formában. Ez ismét a rendszer lényegi tulajdonsága, fonológiai megkülönböztető jegye. A magyar nyelvnek nyelvtipológiai szempontból is kiemelkedő sajátossága. A beszédhangok rövidülése ma már kiterjed az egész hangállományra. Ebben látom én a legsúlyosabb veszélyt, mely a rendszer felbomlását, gyökeres átalakulását idézheti elő. Okai sokféle, boncolgatásukra most nincs idő, de megérne egy misét! Összefüggésbe hozható a beszédtempó gyorsítására irányuló törekvésekkel is (főleg a reklámokban és a kereskedelmi adásokban).
- A beszédhangok magasságbeli változásai nem rendelkeznek fonológiai relevanciával, ellentétben a tonális nyelvekkel. A fonetikai minőség azonban együtt jár bizonyos tonális különbségekkel. Ezt nevezzük hangspecifikus magasságnak (a magas és mély magánhangzó megnevezés is erre utal).
- A beszédhangok erősségbeli különbségei egyrészt a specifikus hangerőt, azaz az egyes hangtípusra jellemző erősséget jelentik, másrészt a szóhangsúly egyik kifejező eszköze. A magyar szóhangsúlynak delimitatív funkciója van. Zavaró, ha egyéni ejtésben a szóvégi más-salhangzók túlon túl erősek. Televízióban lehetett hallani.

A szegmentális szerkezetet érintő változatosság kiterjed a hangkapcsolatokra, a hangsorépítési, helyesebben szólva a hangtestszerkezeti szabályosságokra is. A szegmentumok, beszédhangok pozicionális elrendeződése sem független a nyelvi kódtól és normától. Ennek a tárgyalásától idő- és helyszűke miatt most eltekintek.

A szupraszegmentális sajátságok tárgyalását három megjegyzéssel kell kezdenem:

a) Míg a szegmentális szerkezeti sajátságokat túlnyomórészt a fiziológiai folyamatok ismeretéből merítettük, addig a szupraszegmentálisakat az akusztikus forma elemzésével tudjuk kimutatni;

b) Hangsúlyozni szeretném, hogy a közfelfogással ellentétben a beszédképzés folyamatában, a közlésben, a gondolatok kifejezésében nyelvi jelekből építkezünk, melyeknek szerves része a hangalak, hangtest. A jelentéshez kapcsolt komplex hangtest diszkrét elemekre bontása a tudomány műve, s nemegyszer önkényes általánosítással történik. A nyelvi kódolás tehát nem hangelemek összerakásával megy végbe, hanem a szemantikai egységeknek a grammatika szabályai szerinti összeszerkesztésével. Nem így állítjuk elő az írott formát, ahol a megtanult írásjelekből képezünk sorokat, követve a helyesírás szabályait.

c) A szegmentális és a szupraszegmentális kódolás szinkrón és egymással kölcsönhatásban végbemenő nagyon összetett, bonyolult folyamat. A szétválasztás megint csak tudományos elemzéssel lehetséges. A szupraszegmentális szerkezet is komplex egység, a beszéd folyamat megnyilatkozásnyi szekvenciáit foglalja egységbe, illetőleg ezzel segít őket elkülöníteni, a hangfolyamat értelmi egységekre tagolni.

- A szupraszegmentális szférában elsők a beszédtempót említtem. A beszéd folyamának átlagos szintje, különböző gyorsulásai és lassulásai egyénenként is, a köznyelvi sztenderden belül is sok nyelvi és nem nyelvi tényezőtől függően nagy változatosságot mutat. A nyelvi kód része, de prozódiai értékének tisztázása még várat magára. A vulgáris fonetikában is nagy a zűrzavar körülötte. Nagy tudományos felismerésként propagálták az átlagos közléstempó gyorsulását, minek következtében néhány évvel ezelőtt az elektronikus média szereplői szinte versengtek a gyorsbeszédben. Mára némileg csillapodott a nagy igyekezet. De hát változik-e az átlagos beszédtempó? Szende Tamás fejtegetését idézem: „Ha a közlő a gyors ejtésben az azonos nyelvi adathemmenységet kevesebb artikulációs mozgáselemmel állítja elő, akkor a közölt nyelvi jelek egy időegységre jutó hányada megnövekszik. Az ejtés mégsem gyorsul, hiszen kevesebb időegységre kisebb mennyiségű artikulációs mozgás esik. A nyelvi jeltovábbítás tempója – első látásra – nagyobb lett, a beszédsebesség nem. A jeltovábbítás gyorsításának velejárói hosszabb szünetek, a tartalom kifejtésére több idő kell az érthetőség miatt.” (Szendé 1987, 19.) Fonetikai kísérleteim azt bizonyítják, hogy az érthetőség, bár megnehezítve, de fenntartható a szünetek teljes kiiktatásával is, a kommunikáció mégsem tekinthető normálisnak, teljes értékűnek. Nem vitatom Szendé fejtegetésének hitelességét, az én érvelésem más aspektusból világítja meg a tempóváltozások nyelvi összefüggéseit. A beszédtempó és a beszédhangok tartamviszonyainak alakulása között kölcsönhatás van. Ha pl. a rövid-hosszú viszony a korábbi 1:2-ről 1:1,5-re változik, gyorsabbnak érezzük a tempót más feltételek azonossága esetén is. A tempóváltozásoknak a szupraszegmentális tartalmak kifejezésében más hangszközők együtthatásaként kommunikatív funkciója van. Ha az átlagtempó gyors, a tempóváltozások szűkebb sávban valósulnak meg, következőképpen nehezebben appercipiálhatók, kifejezőerejük csökken, vagy végső soron elvész. A tempó gyorsulásának, szerencsére, határt szab a beszéd szervek teljesítőképessége is. A 20-22 hang/s-nál nagyobb sebesség csak hang- és szótagvesztéssel, a beszédminőség lényeges romlásával érhető el. A természetes magyar beszéd tempóváltozásai 6–16 h/s sávban realizálódnak, középértéknek a 12 h/s vehető. Ha egy

idegen nyelv beszédtempóját gyorsabbnak érezzük, ez rendszerint abból fakad, hogy a nyelvi automatizmusok fejletlensége a jelfeldolgozás sebességét csökkenti. Fél szavakból nem értjük meg egymást. Szende határozottan állítja, hogy „a beszédtempó diakrón változásának valamelyest is hiteles megítélése pedig csak úgy lehetséges, ha nagyjából megegyező, nagyjából azonos közlési helyzetben és nagyobb történeti távlatban adatolt, statisztikailag érvényes eredményeket ígérő, tehát nagyobb közlésmennyiségre épülő számításokat, esetleg megbízható becsléseket látunk.” (Szendé, 1987, 19.) Nem így gondolják a divatba jött vulgarizátorok.

- Ide kívánczna még a többi szuprasegmentális hangeszköz, pontosabban hangszerkezeti összetevő: dallam, dinamika, ritmus, hangszínezet és szünet taglalása és velük kapcsolatos számos észrevétel, de erről majd más alkalommal szólok.

Összegezésként lássuk, milyen következtetéseket vonhatunk le a beszédművelés gyakorlata számára a fentiekből?

a) A hangjelenségeket, így a hangzásbeli változatosságokat is három dimenzióban vizsgáljuk: a) individuális (tekintettel az egyéni sajátosságokra), b) szociális (tekintettel a beszéd ortoépiái, stílári és ortofonikus sztenderdjeire), c) valamint a nyelvi-rendszerbeli meghatározottságok vonatkozásában.

b) A hangzásbeli változatok megítélésénél, minősítésénél a beszédoktatóban sem lehet összekeverni, egybeemosni a nyelvi rendszer és norma (kód és kódolás) absztrakt szerkezeti elemeit, a fonikus nyelvhasználatban konvencionálisan kialakított és elfogadott, helyesnek ítélt, beszédesemények általánosított, valamint az individuális nyelvhasználat egyediségében megmutató hangzásbeli tarkaságot, mint ahogyan a gyakorlatban sokszor megtörténik. El kell választanunk fogalmilag is a beszélő hangját a beszédhangtól és a nyelvi hangtól, fonémától. Helytelen pl. X. Y. nyelvhasználatában előforduló hangsajátságot szociális érvényűnek feltüntetni, s még durvább hiba a nyelvi kóddal azonosítani.

c) Ugyanakkor egy másik vonatkozásban pedig komplex vizsgálatra és megítélésre van szükség, vagyis a fonetikai folyamatok láncolatában a beszédképzést, a hangzást, a beszédészlelést és megértést egységben, kölcsönös kapcsolataikban, összefüggéseikben és meghatározottságaikban, s nem egymástól elkülönítve kell szemlélnünk a hangtest mindkét szerkezeti formációjában (a szegmentálisban és szuprasegmentálisban egyaránt) a nyelvi relevancia aspektusában.

d) Kritikusan kell fogadnunk a változások okairól vallott nézeteket: fiziológiai kényszer, gazdaságosságra törekvés, egyszerűsödés, könnyebb ejthetőség, mássalhangzó-torlódás elkerülése, átvételek hozzáigazítása stb., ame-

lyek vagy nélkülözik a nyelvi működés beható ismeretét, vagy spekulatív feltevéseken alapulnak, s jó esetben is csak részgazságot tartalmaznak.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy az elmondottakkal csupán az volt a célom, hogy a magam tudása és tapasztalataim alapján megmutassam, hogyan lehet eligazodni az adott nyelvállapotban létező tengernyi hangzásbeli változatosságban, hogy könnyebben és reálisabban tudjuk megítélni azokat a nyelvészeti fonetika szempontjából; hogy nagyobb bizonyossággal tudjuk megmondani, mi a megengedhető, és mi károsítja a nyelvi rendszert, hogy mi a rendszer optimális működését biztosító változás, fejlődés, és mik a bomlasztó, „romlást” előidéző jelenségek.

Irodalom

Bolla Kálmán: Szupraszegmentális elemzések. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 7. Budapest, 1992, 220 p.

Bolla Kálmán: Kell nekünk ortoépia?! *MNy.* XCIV, 1998, 1–16.

Bolla Kálmán: *Magyar fonetikai atlasz.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 340 p.

Szende Tamás: *Megértjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai.* Gondolat. Budapest, 1987. 304 p.